

ВПЛИВ СІМ'Ї ТА СОЦІАЛЬНОГО ОТОЧЕННЯ НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

THE INFLUENCE OF THE FAMILY AND SOCIAL ENVIRONMENT ON THE FORMATION OF DEVIANT BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

У статті було розглянуто ряд наукових праць з психології девіантної поведінки та досліджена концепція поняття «девіантна поведінка», як психосоціального явища, що безпосередньо пов'язане зі соціумом та законами суспільства, а також із функціонуванням людської психіки. Взагалі девіантну поведінку досліджує психологія девіантної поведінки, міждисциплінарна галузь наукового знання, що вивчає механізми виникнення, формування динаміки і відхилень від норм поведінки, а також способи і методи їх корекції і терапії. У дослідженні акцентується увага на зв'язках між різними типами сімейних дисфункцій та типами девіантної поведінки, а також на взаємодії цих факторів із соціальним середовищем підлітка. У статті було досліджено вплив сім'ї та соціального оточення на формування девіантної поведінки підлітків. Проаналізовано роль сімейного середовища, зокрема, вплив батьківського стилю виховання, емоційної підтримки, а також дисфункцій, що сприяють розвитку поведінкових відхилень. Розглянуто вплив соціального оточення, включаючи роль однолітків, шкільного середовища та засобів масової інформації, які можуть формувати схильність підлітків до девіантних дій. З'ясовано, що поєднання негативних чинників з боку сім'ї та оточення підвищує ризик девіантної поведінки у підлітків. Окреслено профілактичні та корекційні методи, які можуть бути ефективними для запобігання девіаціям, зокрема, надання психологічної підтримки, розробка програм соціальної адаптації та залучення освітніх та соціальних інститутів. Девіантна поведінка – це стійке порушення суспільних норм та правил, яке суперечить очікуванням і цінностям соціуму та негативно впливає на індивіда і його оточення. Така поведінка характеризується відхиленням від загальноприйнятих соціальних норм, проявляється в різних формах, які відображають ступінь невідповідності поведінки людини очікуванням суспільства. Девіантна поведінка підлітків є важливою соціальною проблемою суспільства, оскільки саме в підлітковому віці відбувається активне формування особистості, становлення соціальних норм та цінностей. Складність підліткового періоду полягає у швидких психологічних, фізіологічних та соціальних змінах, які здатні підвищувати ризик виникнення поведінкових відхилень. Розвиток девіантної поведінки, зокрема, пов'язаний із взаємодією внутрішніх і зовнішніх чинників, серед яких визначальну роль відіграють сімейне середовище та соціальні контакти підлітка. Сім'я є першою соціальною групою, з якою стикається індивід, і вона виконує важливі функції у процесі його соціалізації. Відносини з батьками, стиль виховання, рівень емоційної підтримки та загальний психологічний клімат у сім'ї суттєво впливають на розвиток підлітка та можуть як сприяти, так і перешкоджати формуванню поведінкових девіацій. Дисфункційні сімейні умови, такі як емоційна

The article reviewed a number of scientific works on the psychology of deviant behavior and explored the concept of «deviant behavior» as a psychosocial phenomenon that is directly related to society and the laws of society, as well as to the functioning of the human psyche. In general, deviant behavior is studied by the psychology of deviant behavior, an interdisciplinary branch of scientific knowledge that studies the mechanisms of emergence, formation of dynamics and deviations from behavioral norms, as well as methods and methods of their correction and therapy. The research focuses on the relationship between different types of family dysfunctions and types of deviant behavior, as well as on the interaction of these factors with the adolescent's social environment. The article investigated the influence of the family and social environment on the formation of deviant behavior in adolescents. The role of the family environment is analyzed, in particular, the influence of parental parenting style, emotional support, as well as dysfunctions contributing to the development of behavioral abnormalities. The influence of the social environment, including the role of peers, the school environment and mass media, which can shape the tendency of adolescents to deviant actions, is considered. It was found that a combination of negative factors from the family and environment increases the risk of deviant behavior in teenagers. Preventive and corrective methods that can be effective in preventing deviations are outlined, in particular, providing psychological support, developing social adaptation programs, and involving educational and social institutions. Deviant behavior is a persistent violation of social norms and rules, which contradicts the expectations and values of society and negatively affects the individual and his environment. Such behavior is characterized by a deviation from generally accepted social norms, manifests itself in various forms, which reflect the degree of inconsistency of human behavior with society's expectations. The deviant behavior of teenagers is an important social problem of society, since it is during adolescence that the active formation of personality, formation of social norms and values takes place. The complexity of the adolescent period consists in rapid psychological, physiological and social changes that can increase the risk of behavioral abnormalities. The development of deviant behavior, in particular, is related to the interaction of internal and external factors, among which the family environment and social contacts of the teenager play a decisive role. The family is the first social group that an individual encounters, and it performs important functions in the process of his socialization. Relationships with parents, parenting style, level of emotional support and general psychological climate in the family significantly influence the development of a teenager and can both contribute to and hinder the formation of behavioral deviations. Dysfunctional family conditions, such as emotional alienation,

УДК 159.9.07-022.326.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.68.44>

Ташматов В.А.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Ліпська Ю.В.

здобувач вищої освіти
факультету психології,
політології та соціології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

відчуженість, насильство, гіперконтроль або недостатня увага, схильні створювати передумови для формування агресії, асоціальності або деструктивної поведінки. Не менш важливий вплив на підлітка має його соціальне оточення, включаючи однолітків, шкільне середовище та соціальні медіа. В підлітковому віці соціальна взаємодія з однолітками набуває особливого значення, через період формування потреби у визнанні та належності до групи. Потрапляючи в маргіналізовані або агресивні соціальні групи, підліток зазвичай переймає деструктивні моделі поведінки, які призводять до виникнення девіацій.

Ключові слова: девіантна поведінка, підлітки, сімейне середовище, соціальне оточення, профілактика девіацій.

violence, hypercontrol or insufficient attention, tend to create conditions for the formation of aggression, antisociality or destructive behavior. An equally important influence on a teenager is his social environment, including peers, the school environment and social media. In adolescence, social interaction with peers acquires special importance, due to the period of formation of the need for recognition and belonging to a group. Getting into marginalized or aggressive social groups, a teenager usually adopts destructive behavior patterns that lead to deviations.

Key words: deviant behavior, teenagers, family environment, social environment, prevention of deviations.

Аналізуючи наукові праці провідних фахівців у сфері психології та соціології, які досліджували питання девіантної поведінки підлітків, ми стикаємося з багатогранністю підходів та відсутністю однозначної концепції цього явища. Значний внесок у вивчення факторів, що впливають на девіантну поведінку, зробили такі науковці, як: Е. Дюркгейм, Д. Менделевич, Р. Мертон, Т. Парсонс, Р. Дубін, Ч. Кулі, Дж. Мід, А. Коен, М. Міллер, Е. Сатерленд, М. Селлін, О. І. Бондарчук, І. О. Данченко, О. В. Іваницький, М. І. Буянов, С. Г. Когут та інші. Незважаючи на загальну схожість у їхніх поглядах на причини та чинники, різні дослідники все ж надають особливого значення певним аспектам, таким як роль сім'ї, соціального оточення, а також культурного середовища. У цій статті ми прагнемо узагальнити наявні знання і представити власні висновки.

Визначення терміна «девіантна поведінка» вимагає аналізу сутності та функції соціальних норм у поведінці людини. Поведінка є активністю живих організмів, спрямованою на адаптацію до навколишнього середовища і задоволення їхніх потреб. Зовнішньо поведінка проявляється у формі послідовних дій, які забезпечують безпосередній практичний контакт організму з предметами навколишнього середовища. Основою конкретної поведінки живих істот є їхні актуальні потреби.

Поняття «девіантність» та «девіація» пов'язують з ім'ям французького соціолога Е. Дюркгейма. Поведінка девіантна (лат. *deviatio* – відхилення) – дії людини (девіанта), які порушують офіційно встановлені в суспільстві чи неофіційні в певній соціальній групі моральні та правові норми, що призводять до її покарання, ізоляції, виправлення або лікування [1].

Виділяють кілька категорій девіантної поведінки, серед яких агресивна, делінквентна, залежна та суїцидальна.

У кримінології агресія трактується як умисні протиправні дії, що спрямовані на завдання фізичної або психічної шкоди іншим живим істо-

там. Джерела агресивної поведінки не обмежуються лише біологічною природою людини; прояви біологічно зумовленого імпульсу до захисної агресії також залежать від особистісних характеристик та психічного стану особи, зокрема, взаємодії з соціальними факторами. До таких факторів належать: стрес, фрустрація, психологічний або фізичний дискомфорт, а також вербальні та фізичні напади. Найбільш складною формою агресивного афекту є ненависть, яка може проявлятися у вигляді суворих моральних заборон та агресивного утвердження власних ідеалів, а також у прагненні до влади, підкорення чи приниження інших.

Делінквентна поведінка (злочинна) охоплює антисупільні протиправні дії, що завдають шкоди як окремим особам, так і суспільству в цілому. Основним критерієм, що дозволяє відмежувати делінквентну поведінку від загальної девіантної, є порушення чинних правових норм, що тягне за собою адміністративну, кримінальну або інші види юридичної відповідальності. Делінквентна поведінка може включати в себе дії, пов'язані з кримінальною агресією, яка може бути індивідуальною, колективною або масовою. Прикладом делінквентної поведінки є адміністративні правопорушення (проступки), які чітко визначені в Кодексі України про адміністративні правопорушення і тягнуть за собою адміністративну відповідальність. Найбільшу загрозу для суспільства становлять кримінальні правопорушення, які регулюються Кримінальним кодексом України. Серед них виділяють: крадіжки, вбивства, тероризм, шахрайство, незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних речовин [2].

Залежна (адиктивна) поведінка є формою деструктивної поведінки, внаслідок якої індивід виявляє безпорадність перед власними пристрастями. Вона може проявлятися в різних формах, включаючи хімічну залежність (куріння, токсикоманія, наркозалежність, алкогольна залежність), релігійний фанатизм, ігрову залежність (азартні ігри) та сексуальні адикції (зоофілія, фетишизм, садомазохізм).

Суїцидальна поведінка характеризується усвідомленим прагненням до самогубства. Для суїцидента характерні такі риси, як нестерпність страждань, безуспішний пошук розв'язання проблем, відчуття безнадійності та безпорадності, а також аутоагресія, що врешті-решт може призвести до суїциду.

Сучасні показники девіантних форм поведінки залишаються надзвичайно високими, що сприяє поширенню аномії. Аномія визначається як дезінтеграція моральних цінностей суспільства, змішання ціннісних орієнтацій і виникнення ціннісного вакууму. Вона також відображає стан дезорганізації особистості, що виникає через соціальну ситуацію з конфліктом або в умовах відсутності норм. Це призводить до випадку певних сфер суспільного життя з кола нормативного регулювання, внаслідок чого значна частина населення не вважає за обов'язкове дотримуватись чинних правових норм, або ж вони фактично відсутні. Аномія проявляється в істотному збільшенні девіантної поведінки, зростанні рівня злочинності та жорстокості, а також у підвищенні числа самогубств, пануванні групового егоїзму, лицемірства, байдужості та маргіналізації населення.

Юридичні наслідки девіантної поведінки залежать від її характеру та соціальної значущості. Негативна девіантна поведінка дієздатних осіб є підставою для застосування юридичних заходів відповідальності. У той же час, позитивна девіантна поведінка може стати основою для юридичних заходів заохочення, а негативна поведінка недієздатних суб'єктів та невинна поведінка дієздатних осіб є підставою для звільнення від юридичної відповідальності.

Причин виникнення і розвитку девіантної поведінки може бути доволі багато, але найпоширеніші з них – соціально-економічні, медико-біологічні та психолого-педагогічні фактори. Є можливість розвитку девіації внаслідок: незавершеного процесу формування особистості, негативного впливу родинного та іншого соціального середовища, негативного впливу засобів масової інформації, соціальних мереж. На формування девіантної поведінки підлітків особливо яскраво впливають проблеми, пов'язані з порушенням сімейної структури та недоліками у вихованні батьками. Не менш вагомими чинниками, що сприяють девіантній поведінці, є вікові особливості психіки підлітків.

Серед сімейних факторів, що впливають на формування девіантної поведінки, важливу роль відіграє батьківське виховання та особистий вплив батька і матері на дитину. Сім'я, на відміну від інших соціальних інститутів, має особливі риси, що впливають на процес соціалізації дитини. Вона включає всі форми життєдіяльності, які реалізуються через сімейні

функції і фактично є мініатюрним суспільством, з якого формується вся подальша соціальна взаємодія. Дитина з моменту народження занурюється в сімейне середовище, де отримує перші уявлення про добро і зло, про правильне і неправильне. Сім'я стає першим і найсильнішим посередником між дитиною і суспільством, передаючи генетичний код, а також соціальні цінності, які виявляються у формі ціннісних орієнтацій членів сім'ї.

Соціалізація в сім'ї є безперервною і тривалою. Це дозволяє дитині засвоювати норми поведінки, зокрема, спершу від батьків, а вже потім – від інших людей, завдяки постійному контакті з дорослими різної статі, віку і досвіду. Саме емоційні зв'язки, на основі любові і симпатії між членами сім'ї створюють сприятливе середовище для соціально-психологічних механізмів впливу, таких як наслідування, навіювання, психічне зараження. Емоційне забарвлення цих зв'язків визначає ставлення дитини до себе і до світу: формує почуття задоволення чи незадоволення.

У дослідженнях О. Суєтіної, І. Парфанович та М. Фіцули зазначено, що найпоширенішими помилками виховання підлітків у дисфункційних сім'ях, які призводять до девіантної поведінки, є: недостатня позитивна комунікація між батьками та підлітками; відсутність у дорослих стійких моральних принципів; організація сімейного життя, що не сприяє формуванню моральних звичок у дитини; невміння батьків зрозуміти внутрішній світ своєї дитини; а також негативне та грубе ставлення дорослих до підлітків [3; 4; 5].

Дослідник В.П. Лютий виділяє основні чинники сімейного виховання, які впливають на формування девіантної поведінки, серед яких: виховання в аморальному і конфліктному середовищі, недостатня та некоректна педагогічна дія, емоційна відчуженість дитини і жорстоке ставлення до неї. Він також ідентифікує чотири типи сімей, у яких виховання сприяє формуванню девіантної поведінки підлітків:

1. Кримінальні та аморальні сім'ї (сім'ї, де батьки схильні до кримінальної та аморальної поведінки).

2. Конфліктні сім'ї (сім'ї, в яких взаємини між подружжям і родичами характеризуються постійними конфліктами).

3. Сім'ї з недостатніми виховними ресурсами (неповні сім'ї, багатодітні сім'ї).

4. Педагогічно некомпетентні сім'ї (батьки, які займають неправильну педагогічну позицію або застосовують неприйнятні методи виховання) [6].

Тепер зацентруємо увагу на тому, як саме різні типи сімейних дисфункцій пов'язані з можливим проявом відповідних типів девіантної поведінки, а також на взаємодії цих факторів із соціальним середовищем підлітка:

1. Емоційна відчуженість у сім'ї (відсутність любові, підтримки та уваги) часто призводить до *адиктивної та/або суїцидальної поведінки*, оскільки підліток шукає способи зняти внутрішнє напруження. Це може включати залежності від алкоголю, наркотиків або суїцидальні нахили.

2. Насильство в сім'ї (фізичне або психологічне) є значущим фактором формування *агресивної поведінки*. Підліток може застосувати силу у відповідь на негативний приклад, сприймаючи агресію як прийнятний спосіб розв'язання конфліктів.

3. Гіперконтроль або гіпоопіка – у випадках надмірного контролю або недостатнього батьківського нагляду у підлітків схильна розвиватися асоціальна поведінка. Гіперконтроль може спричинити бунтівну поведінку, тоді як гіпоопіка сприяє відсутності навичок соціальної адаптації.

4. Матеріальні труднощі в сім'ї (нестабільне фінансове становище) можуть формувати правопорушення як засіб досягнення матеріальних благ, яких підліток не може отримати від сім'ї. У таких випадках делінквентна поведінка може проявлятися у вигляді крадіжок, шахрайства.

Відомо, що соціальне оточення виступає важливим фактором у разі формуванні девіантної поведінки. Але варто зазначити, що одним із найбільш значущих компонентів соціального середовища є група однолітків підлітка. У підлітковому віці саме однолітки часто виступають головними агентами соціалізації, адже для осіб такого віку є характерним мати потребу належати до певної групи, відчувати себе її частиною та відповідати її нормам і цінностям. Потрапляючи в компанію, схильну до девіантних моделей поведінки, підліток може поступово засвоювати негативні установки та поведінкові патерни, які підтримує група. Бажання відповідати очікуванням своїх однолітків та потреба у схваленні можуть підштовхувати підлітка до прийняття девіантних проявів як норми.

Освітнє середовище, особливо школа, є наступним важливим чинником, що впливає на поведінку підлітків. Атмосфера у закладі освіти, взаємовідносини між учителями та учнями, методи виховання і навчання – усе це має значення у формуванні особистості та її ціннісних орієнтацій. Дослідження показують, що в школах із несприятливим психологічним кліматом, де домінують конфліктні відносини або байдужість з боку педагогів, підлітки частіше демонструють девіантну поведінку. Відсутність підтримки або належного уваги з боку освітян може призводити до відчуження учня від шкільного середовища та посилення його взаємодії з соціальними групами поза школою, у тому числі з тими, що мають девіантну орієнтацію.

Соціально-культурне середовище також відіграє важливу роль у формуванні поведінкових орієнтацій підлітків. Засоби масової інформації, соціальні мережі та широкий доступ до інформації формують уявлення підлітків про норми поведінки, суспільні цінності та прийнятні способи вирішення конфліктів. У сучасному суспільстві, де медіа здатні значною мірою впливати на світогляд молоді, надмірний доступ до інформації, що містить насильство, антисоціальні прояви або девіантні зразки поведінки, може підштовхувати підлітків до наслідування негативних моделей. Це особливо важливо враховувати, оскільки саме в підлітковому віці особистість є вразливою до зовнішніх впливів, і соціальні та культурні установки можуть стати основою для майбутніх поведінкових виборів.

Існують різні ситуації, коли соціальне оточення може як компенсувати, так і поглиблювати вплив сім'ї на поведінку підлітка, зокрема на формування девіантних або соціально прийнятних моделей поведінки. Зазначимо основні з них:

1. Компенсація впливу сім'ї соціальним оточенням: Якщо дитина зростає в дисфункціональній сім'ї, де брак підтримки, негативні моделі поведінки або емоційна відчуженість стають нормою, соціальне оточення (однолітки, педагоги, ментори) може виконувати компенсаторну функцію. Наприклад, підтримка з боку вчителя або дружній класний колектив можуть допомогти дитині сформувати позитивну самооцінку і спрямувати її на соціально прийнятні поведінкові моделі. У таких випадках дружнє оточення здатне стати джерелом емоційної стабільності та позитивного впливу, якого бракує вдома. Підліток, маючи можливість спостерігати й наслідувати конструктивні поведінкові патерни, зменшує ризик розвитку девіантних тенденцій;

2. Поглиблення негативного впливу сім'ї через соціальне оточення: У ситуаціях, коли сім'я вже чинить негативний вплив на підлітка, а його соціальне оточення також складається з однолітків або дорослих з антисоціальними схильностями, цей ефект може значно посилюватися. Якщо підліток входить до групи з девіантною поведінкою (наприклад, агресивною або схильною до зловживання психоактивними речовинами), він піддається сильному впливу подвійного негативного впливу – як із сімейного середовища, так і з боку друзів. Це створює замкнуте коло, де підліток, не маючи альтернативних джерел впливу, значно поглиблює свої девіантні схильності;

3. Роль позитивного соціального середовища у вихованні підлітка з проблемної сім'ї: Навіть якщо дитина зростає в несприятливій сімейній атмосфері, наявність підтримуючого соціального оточення – наприклад, позитивно

налаштованих однолітків, активного вчителя чи соціального працівника – може надати їй нові перспективи. Взаємодія з людьми, які виявляють повагу, розуміння та емоційну підтримку, може надати підлітку відчуття власної цінності й сприяти розвитку адекватних соціальних навичок, що допоможе подолати внутрішні конфлікти і компенсувати недостатність позитивного впливу з боку сім'ї;

4. Залежність ефекту від типу соціального середовища: Якщо соціальне оточення підлітка є неоднорідним – наприклад, частина друзів демонструє девіантну поведінку, а інша частина підтримує здоровий спосіб життя, – вплив може бути різноспрямованим і, відповідно, його наслідки залежать від того, який із цих двох видів впливу стане для підлітка домінуючим. У цьому випадку підліток може обирати між різними поведінковими моделями, які відповідають соціальним очікуванням його найближчого оточення, і таким чином нейтралізувати або посилити ефект від негативних впливів у родині.

Таким чином, вплив соціального оточення на девіантну поведінку підлітків є багатограним і обумовлений цілою низкою чинників, що діють як індивідуально, так і в комплексі.

Розглянемо комплекс соціально-психологічних та педагогічних заходів, спрямованих на профілактику девіантної поведінки особистості. Психолого-педагогічна допомога особам, схильним до девіантної поведінки, визначається як комплекс соціально-психологічних та педагогічних заходів, спрямованих на виявлення та корекцію факторів, що сприяють формуванню таких проявів. Її метою є створення умов для попередження поведінкових відхилень шляхом популяризації здорового способу життя, забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату та підтримки самореалізації особистості.

Виділяють первинну та вторинну профілактику девіантної поведінки. Первинна профілактика охоплює комплекс дій, спрямованих на запобігання девіантним проявам до їх виникнення. Вона має на меті запобігти формуванню поведінкових відхилень на ранніх етапах розвитку особистості, тобто тоді, коли ще не спостерігається схильність до девіантних дій. Основні завдання первинної профілактики полягають у зміцненні позитивних соціальних цінностей, формуванні адаптивних моделей поведінки, розвитку навичок самоконтролю та соціально прийнятних способів вираження емоцій. Щодо вторинної профілактики, то вона передбачає корекційну роботу фахівців (психологів, педагогів, соціальних працівників) з метою зменшення проявів девіантної поведінки, що вже сформувалася [1].

Вторинна профілактика включає:

- корекцію девіантних настанов і формування позитивних моделей поведінки;
- розвиток соціальної активності, зацікавленості до оточення та формування позитивного соціального статусу;
- навчання навичок саморегуляції та соціальної взаємодії;
- розвиток творчих здібностей та закріплення позитивних поведінкових моделей.

Профілактично-корекційна робота психолога виконує кілька функцій: виховну (відновлення позитивних якостей особистості), компенсаторну (розвиток прагнення компенсувати соціальні недоліки), стимулюючу (залучення до суспільно корисної діяльності), коригувальну (виправлення негативних рис) та регулятивну (підтримка саморегуляції і самоконтролю).

В українській психолого-педагогічній науці склалися традиції профілактики девіантної поведінки через створення спеціальних виховних середовищ, орієнтованих на соціалізацію особистості. Ефективність профілактики залежить від комплексності заходів (соціально-психологічних, економічних, правових), індивідуального підходу, своєчасності допомоги та акценту на превентивність.

Підсумовуючи весь вищезазначений матеріал, можемо ще раз наголосити: Аналіз досліджень показав, що сім'я відіграє ключову роль у соціалізації підлітків, проте різні форми сімейної дисфункції, як-от: насильство, відсутність емоційної підтримки, гіперопека і тд. можуть суттєво підвищити ризик виникнення девіацій у підлітковому віці. Крім сімейного середовища, суттєвий вплив на формування девіантної поведінки має соціальне оточення: однолітки, шкільне середовище та культурно-інформаційний простір. Підлітки схильні до підвищеної сприйнятливості щодо норм і цінностей свого кола спілкування, а також до впливу соціальних медіа та доступної інформації. Водночас соціальне оточення може як посилювати, так і пом'якшувати негативний вплив дисфункціональної сім'ї.

У статті наголошено на важливості профілактики та корекційних програм для зниження рівня девіантної поведінки серед підлітків. Психологічна підтримка сімей, соціальні програми реабілітації та адаптації, а також участь держави й освітніх установ є важливими елементами превентивної діяльності. Отже, комплексний підхід до розуміння впливу сім'ї та соціального оточення, а також ефективна профілактика й корекція можуть сприяти гармонійному розвитку підлітків і зменшити поширеність девіантної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3 (22). С. 109–122.
2. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25–26, ст. 131. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
3. Парфонович І. І. Наукові підходи до профілактики поведінкових девіацій як сфери соціальної роботи. *Соціальна робота та освіта*. 2016. Т. 3, № 2. С. 42–49.
4. Суєтіна О. Є. Виховання підлітків з асоціальною поведінкою в умовах обмеження або позбавлення волі : навчально-методичний посібник. Миколаїв : АТОЛ, 2006. 438 с.
5. Фіцула М. М., Парфанович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга, 2008. 432 с.
6. Лютий В. П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки : навчальний посібник. Київ : Академія праці і соціальних відносин, 2000. 50 с.